

UCIECZKI LUDNOŚCI CYWILNEJ Z POŁUDNIOWO- -WSCHODNICH WOJEWÓDZTW RZECZYPOSPOLITEJ W PIERWSZYM ETAPIE POWSTANIA CHMIELNICKIEGO

 <http://orcid.org/0000-0002-6643-5416>

Artur Goszczyński

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

ABSTRACT

REFUGEES FROM SOUTH-EASTERN PROVINCES OF THE POLISH- LITHUANIAN COMMONWEALTH DURING THE FIRST STAGE OF THE CHMIELNICKI UPRISING

The uprising ignited by Bohdan Chmielnicki had a multidimensional effect on the Polish-Lithuanian Commonwealth. One of its consequences was the migration of population forced by Cossaks' actions. The gentry inhabiting the southeastern parts of the country had to flee inland fearful for their lives. Jews, who were a group prone to being persecuted by Cossacks, acted in a similar way. Refugees from the Ukrainian provinces first fled to the neighbouring city fortresses which, however, capitulated under the siege of the rebels. People who survived the slaughter, usually carried out by the Cossacks, tried to reach the central part of the country hoping to escape the rebels' sabres and spring guns.

Keywords: Chmielnicki uprising, Cossacks, the Polish-Lithuanian Commonwealth in 17th century, Ukrainian gentry, exiles.

Słowa kluczowe: Powstanie Chmielnickiego, Kozacy, Rzeczpospolita Obojga Narodów w XVII wieku, szlachta ukraińska, egzulanci.

Powstanie Chmielnickiego było jednym z newralgicznych momentów w dziejach Rzeczypospolitej. Kozacka rebelia doprowadziła do znacznego osłabienia pozycji polsko-litewskiego państwa w połowie XVII wieku, co spowodowało kraje ościenne do agresywnych działań naruszających jego integralność terytorialną¹.

---

¹ W. Tomkiewicz, *Kozaczyzna ukraińska*, Lwów 1939, s. 84; Z. Wójcik, *Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648–1699)* [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 167.

Polityczne konsekwencje buntu na Ukrainie nie ulegają wątpliwości, co znajduje odzwierciedlenie w licznych pracach historyków². Nie można jednak zapominać także o znaczeniu tych wydarzeń dla ludności cywilnej, która z obawy o własne życie często podejmowała desperackie próby ucieczki przed Zaporozcami. Badacze dziejów dostrzegają skalę tego zjawiska, jednakże ze względu na dość lakoniczne wzmianki w źródłach często ograniczają się do traktowania go w sposób ogólnikowy. Tymczasem, na podstawie bogatej korespondencji, pamiętników oraz kronik, problem uchodźstwa z ogarniętej powstaniem Ukrainy można przedstawić nieco dokładniej³. Nie da się jednak ukryć, że w źródłach częściej napotkać można barwne opisy kozackich okrucieństw aniżeli szczegółowe informacje o samych ucieczkach czy też postawach cywilów wobec rozgrywających się wydarzeń.

Kluczowe dla rozwoju rebelii z 1648 roku były pierwsze starcia Kozaków z wojskiem Rzeczypospolitej nad Żółtymi Wodami i pod Korsuniem, w wyniku których armia koronna *de facto* przestała istnieć, zaś dowodzący nią hetmani dostali się do tatarskiej niewoli⁴. Powstańcom niewątpliwie sprzyjała także śmierć Władysława IV, który dokonał żywota 20 maja 1648 roku w Mereczu. Zgon monarchy był dodatkowym wstrząsem dla państwa, które wobec bitewnych klęsk potrzebowało silnego przywództwa⁵. Bezkrólewie wzmacniało buntowników, Chmielnicki nie lekcewał jednak osłabionej Rzeczypospolitej, która pomimo klęsk nie utraciła całkowicie potencjału militarnego, nadal drzemiącego w twierdzach mogących skutecznie hamować rozwój powstania. Z pewnością musiał on również zakładać, że do walki włączą się przedstawiciele magnaterii ukraińskiej, dysponujący prywatnymi wojskami⁶. W związku z tym po korsuńskim zwycięstwie przywódca rebelii przejawiał dużą ostrożność – nie podejmował pochopnych działań militarnych, dostrzegając konieczność poprawy organizacji swych wojsk i ich zaopatrzenia oraz potrzebę wysondowania stanowiska państw ościennych wobec wydarzeń w Rzeczypospolitej, przede wszystkim Moskwy⁷.

Do pierwszych napaści Kozaków na ludność cywilną doszło zapewne zaraz po zajęciu przez nich Zaporozża na początku 1648 roku⁸, po bitwie korsuńskiej stały się

² Przegląd literatury przedmiotu dotyczącej powstania Chmielnickiego przedstawia I. Gavryliuk, *Niewygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648–1651*, Oświęcim 2019, s. 12–16.

³ Z uwagi na ramy objętościowe artykułu oraz jego przeglądowy charakter konieczne było dokonanie selekcji źródeł. Szersze badania nad problemem zawartym w temacie należałoby w związku z tym uzupełnić o materiały rękopiśmienne (w tym przede wszystkim akta sądów grodzkich funkcjonujących na terenie ogarniętym powstaniem) oraz pominięte tutaj dokumenty znajdujące się w wydanych drukiem zbiorach źródeł.

⁴ W. Kucharski, *Rozbicie armii koronnej w działaniach wojennych 1648 r.*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2015, t. 4, s. 70, 75.

⁵ A.B. Pernal, *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659*, tłum. R. Urbański, Kraków 2010, s. 43.

⁶ W. Biernacki, *Żółte Wody – Korsuń 1648*, Warszawa 2004, s. 183.

⁷ Ibidem; L. Svoboda, *Vztahy Bohdana Chmelnického a Moskvy v letech 1648–1649*, „Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity. Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis” 2001, C 48, s. 140–141.

⁸ В.А. Смолий, В.С. Степанков, *Богдан Хмельницький*, Київ 2013, s. 66–68.

one zaś stałym elementem działań mołojców. Dowiodły tego już pierwsze tygodnie po starciu, podczas których dopuszczali się oni licznych mordów na szlachcie oraz Żydach⁹. Warto wspomnieć, że gorliwie wspomagali ich w tym wypiszczycy oraz okoliczni chłopi, gotowi skozaczyć się w imię zdobycia łatwych łupów oraz wzięcia dziejowej sprawiedliwości na herbowych i starozakonnych¹⁰. W relacjach pogranicznych wojewodów moskiewskich¹¹ oraz w niektórych latopisach wśród głównych przyczyn mordowania ludności cywilnej wymieniano motywy religijne, to jest odwet za szerzenie i narzucanie siłą katolicyzmu, represjonowanie cerkwi czy godzące w prawosławie zawarcie unii brzeskiej¹². Do tego należy dodać uchwalenie w 1638 roku restrykcyjnej konstytucji ograniczającej swobody kozackie, wprowadzonej po stłumieniu powstań pod wodzą Pawła Pawluka oraz Karpo Skidana, Dymitra Huni i Jacka Ostranicy¹³. Zaporozcy uskarżali się także na samowolę starostów i dzierżawców, utrzymując, że ci zawłaszczają sobie ich majątki, bezprawnie osadzają w więzieniach i mordują¹⁴.

⁹ *Jakuba Michalowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego Księga pamiętnicza*, wyd. A.Z. Helcel, Kraków 1864, s. 25.

¹⁰ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею*, т. 3: 1638–1657, ред. Г.Ф. Карпов, Санкт-Петербург 1861, s. 216. Według Janusza Kaczmarczyka masowe przyłączanie się chłopów do oddziałów powstańczych było jednym z powodów wstrzymania działań przez Chmielnickiego, który musiał mieć na względzie, że kozaczące się masy mogą wymknąć się spod kontroli. J. Kaczmarczyk, *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988, s. 53. „Jakoż każdy chłop albo zabił, albo wygnał w jednej sukni z duszą i dziećmi Pana swego...”. *Jakuba Michalowskiego...*, s. 35.

¹¹ Źródła tej proveniencji należy traktować ze szczególną ostrożnością, albowiem autorzy relacji w żaden sposób nie weryfikowali zasłyszanych informacji i bezkrytycznie przekazywali je na Kreml.

¹² W. Kochowski, *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. Climacter Primus*, Cracoviae 1683, s. 25–26; *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России...*, s. 216; *Літопис Самовидця*, підг. Я.І. Дзиря, Київ 1971, s. 51. Ważę motywów religijnych w powstaniach kozackich potwierdzają badania Mariusza Roberta Drozdowskiego. M.R. Drozdowski, *Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008, s. 175–205; idem, *My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648–1659*, Białystok 2018, s. 107–122.

¹³ *Ordynacya wojska zaporowskiego rejestrowego, w służbie Rzeczypospolitej będącego* [w:] *Volumina Constitutionum*, t. 3: 1611–1640, vol. 2: 1627–1640, wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2013, s. 312–314; W. Tomkiewicz, *Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 44, 1930, t. 1, z. 2, s. 125–175; A. Borowiak, *Kozaczyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635–1648)* [w:] *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*, red. M. Nagielski, Warszawa 2000, s. 35–36; K. Łopatecki, *Disciplina militaris w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012, s. 279–280.

¹⁴ В.О. Щербак, *Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр.*, Київ 1989, s. 91; *Документи Богдана Хмельницького 1648–1657*, упор. І. Крип'якевич, І. Бутич, Київ 1961, s. 39. Nie należy przy tym przeceniać negatywnego wpływu szlachty przybyłej z Korony na teren województw ukraińskich. Według ustaleń Henryka Litwina wśród kresowych właścicieli ziemskich jej przedstawiciele stanowili bowiem zaledwie nieco ponad 10%. H. Litwin, *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa 2000, s. 161; M. Nagielski, *Українець* [w:] *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010, s. 64–65.

Kozacy czuli się związani z Rzeczpospolitą, mieli świadomość swoich zasług dla państwa oraz własnej siły¹⁵. Stosowanie wobec nich przemocy, lekceważenie dążeń do uzyskania przywilejów i blokowanie możliwości czynnego udziału w życiu politycznym prowadziło do narastania poczucia zniewolenia, co w konsekwencji zniechęcało do wiernego trwania przy Rzeczypospolitej, rozbudzało nienawiść do szlachty i popychało Zaporozców do otwartego buntu¹⁶. Nie bez znaczenia był przy tym fakt, że miało to miejsce w czasie wzrostu świadomości narodowej w łonie Kozaczyzny¹⁷ – czynnika niemal powszechnie negowanego przez panów braci¹⁸. Pobudki tożsamościowe, przeplatając się z ekonomicznymi, społecznymi i religijnymi motywami, stworzyły bardzo niebezpieczną mieszaninę. Jak twierdzi Wiktor Brechunenko, konflikt prywatny Bohdana Chmielnickiego z podstarościm czehryńskim Danielem Czaplńskim, uznawany za bezpośrednią przyczynę powstania z 1648 roku, był tylko zapalnikiem dla istniejącej masy krytycznej, na kozacki bunt zanosilo się bowiem już od dłuższego czasu¹⁹.

Sposób zarządzania przez szlachtę majątkami na południowym wschodzie Rzeczypospolitej przekładał się do pewnego stopnia na nienawiść mołojców do Żydów, która znajdowała swój upust podczas kolejnych rebelii²⁰. Przyczyną tego była gospodarcza rola wyznawców religii mojżeszowej na tym obszarze²¹. Jako dzierżawcy podatków, karczem czy ceł często występowali oni w stosunku do miejscowej ludności w charakterze egzekutorów należności, co bynajmniej nie przysparzało im jej sympatii²². Chmielnicki w otwarty sposób wyraził to w liście do marszałka nadwornego

¹⁵ T. Chynczewska-Hennel, *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985, s. 142–143.

¹⁶ Я. Федорук, *Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.)*, Львів 1993, s. 7–8, 17; M.R. Drozdowski, „Co za czasyl!... Chamy taki miód piją! Boże, Ty to widzisz i nie grzmisz?”. *O deprecjacji Kozaków przez szlachtę Rzeczypospolitej w okresie powstania Chmielnickiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia. Sectio F” 2018, vol. 78, s. 66–67.

¹⁷ В.А. Смолій, В.С. Степанков, *Українська державна ідея XVII–XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації*, Київ 1997, s. 22.

¹⁸ W. Lipiński, *Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego*, Kraków 1912, s. 23. M.R. Drozdowski, *My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648–1659*, Białystok 2018, s. 32.

¹⁹ В. Брехуненко, *Богдан Хмельницький*, Київ 2007, s. 17.

²⁰ М. Голінський, *Silva Rerum (1648–1665)*, ч. 1: (1648–1649), упор. О. Заяць, Я. Федорук, Київ 2019, s. 140; *Jawein Mecula, t.j. Bagno głębokie, kronika zdarzeń z lat 1648–1652 napisana przez Natana Hannovera z Zaslavia i wydana po raz pierwszy w Wenecji w r. 1656*, oprac. M. Bałaban, [w:] *Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny*, wyd. F. Rawita-Gawroński, Lwów 1914, s. 23; A.J. Rolle, *Żydzi na kresach*, „Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do Gazety Lwowskiej”, R. 5, 1877, s. 34–35.

²¹ M. Cieśla, *Żydzi a Rzeczpospolita [w:] My i oni. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegseisen, Warszawa 2016, s. 260–262.

²² E. Ringelblum, *Dzieje zewnętrzne Żydów w dawnej Rzeczypospolitej [w:] Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 1, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Hafftko, Warszawa 1932, s. 56; J. Schall, *Rok 1648 i książę Jeremi Wiśniowiecki w świetle współczesnych historyków żydowskich*, „Miesięcznik Żydowski”, R. 4, 1934, s. 265.

koronnego Adama Kazanowskiego, nadmieniając, że starozakonni czynili nad Kozakami „wielkie zbytki”²³. Z kolei w kronice rajcy kazimierskiego Marcina Golińskiego można nawet odnaleźć opinię, że przyczyną buntu było nadmierne uprzywilejowanie Żydów, którzy posiadali większe prawa od Zaporozców, zezwalające im na przykład na warzenie piwa i palenie gorzałki²⁴. Zarzuty te były stałym elementem kozackiej propagandy uzasadniającej wybuch powstania z 1648 roku²⁵. Nie zmienia to jednak faktu, że już samo wyznanie czciicieli Jahwe dawało asumpt do nienawiści, w Kościele prawosławnym bowiem głęboko zakorzenione było przekonanie o ponoszeniu przez Żydów winy za ukrzyżowanie Chrystusa²⁶. Ponadto odmienność języka i obyczajów mogła dodatkowo wzmacniać do nich niechęć i wrogość jako do obcych.

Pierwsze tygodnie powstania były tragiczne w skutkach dla cywilów zamieszkujących południowo-wschodnie obszary Rzeczypospolitej. Chmielnicki po rozbięciu armii koronnej rozesał Kozaków po grodach, siołach i wsiach, aby przejmowali w nich władzę oraz mordowali znajdujących się tam Polaków i Żydów²⁷. Rzekomo niejaki Jan Turkowski miał słyszeć, jak ów rozkazał, „aby żadnego katolika i imienia katolickiego nie zostawało”²⁸. Niezależnie od tego działania buntowników dotyczyły różnych grup ludności, bez względu na status społeczno-majątkowy czy wyznanie. Jak bowiem pisze Mikołaj Jemiołowski:

Slachę ukraińską w domach swych bezpiecznie siedzącą wraz wszędzie przez swoich swywołników z żonami i z dziećmi znosił i niesłychanym morderstwem mordował. Kościoły po pogańsku profanował, łupił, niektóre palić kazał, księżą tyrańsko zabijał, nawet i grobom umarłych nie przepuszczano, ale i nad martwymi pastwiono się. Owszem na ubogich wieśniaków, którzykolwiek katolikami zwali się, nie było respektu, jednakowo wszystkich ubogich i bogatych okrutnie i tyrańsko zabijano²⁹.

²³ *Документи Богдана Хмельницького...*, s. 39.

²⁴ М. Голінський, *Silva Rerum (1648–1665)*, s. 137.

²⁵ *Jakuba Michałowskiego...*, s. 88–89. Krytyka gospodarowania przez szlachtę majątkami na południowym wschodzie Rzeczypospolitej za pośrednictwem Żydów stała się z czasem istotnym elementem kozackiej propagandy. Widać to dobrze na przykładzie kroniki arabskiego podróżnika Piotra z Aleppo, w której znajduje się m.in. wzmianka o starozakonnych dopuszczających się gwałtów na córkach i żonach mołojców. *Ukraina w połowie XVII wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo*, wyd. M. Kowalska, Warszawa 1986, s. 22.

²⁶ E. Kocój, *Świątynie, postacie, ikony. Malowane cerkwie i monastiry Bukowiny Południowej w wyobrażeniach rumuńskich*, Kraków 2006, s. 355–361.

²⁷ *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах*, т. 2: *Освободительная война украинского народа и борьба за воссоединение с Россией 1648–1651 годы*, сост. П.П. Гузенко, М.К. Козыренко, А.П. Лола, И.Л. Бутич, М.Г. Репецкая, Москва 1953, s. 37–38.

²⁸ *Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.*, т. 1: *1648–1649 рр.*, упор. Ю. Мицик, Київ 2012, s. 227.

²⁹ M. Jemiołowski, *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dzięgielewski, Warszawa 2000, s. 47–48. Analizując to źródło, należy mieć na uwadze, że powstało ono ok. cztery dekady po wybuchu powstania Chmielnickiego, a jego autor, ceniony przez wielu historyków za względny obiektywizm, opisując sytuację na Ukrainie, wyraźnie przejawia antykozackie stanowisko. M. Bauer, *Mikołaj Jemiołowski: Historyk czy pamiętnikarz? O literackości pamiętnika z czasów wojen drugiej połowy XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2006, t. 8, s. 87–106.

Do tych działań tłumnie dołączali okoliczni chłopci, którzy po latach ucisku feudalnego ochoczo się kozaczyli³⁰. Tatarzy wspierający Zaporozców rozpuszczali zaś zagony celem chwytania jasyru³¹.

Jak wynika z zachowanej korespondencji, część ludności cywilnej podjęła ucieczkę jeszcze przed bitwą nad Żółtymi Wodami. Pisarz polny koronny Andrzej Koniecpolski pod koniec kwietnia z niejakim zdumieniem odnotował, że z obawy przed Kozakami opuszczano nawet miasto Bar i okoliczne miejscowości, nad którymi górował mocno ufortyfikowany zamek³². Zanim jednak rebelia przetoczyła się przez Podole, zмагаć musieli się z nią mieszkańcy województw kijowskiego i czernihowskiego. Według relacji Łukasza „Głucha” Żółkiewskiego, tamtejsze miasta były nanczas „pełniusieńskie od szlachty i księży”³³. Nie zawsze jednak uciekinierzy byli w stanie dotrzeć za bramy na czas. Przykładowo, grupa szlachcianek uchodzących z dziećmi do Czernihowa poniosła straszną śmierć z ręki napotkanych w drodze Kozaków, którzy „pobrawszy je wszystkie, w studnie powrzucali i kamieniami a ziemią przywalili”³⁴. Schronienie za murami było jednym ze sposobów na ratowanie życia, szybko jednak okazało się, że nawet dobrze ufortyfikowane miasta nie dawały gwarancji bezpieczeństwa. Buntownikom szybko poddał się chociażby Czernihów i sąsiadujące z nim miasta, „wydając im szlachtę katolików oraz Żydów”³⁵. Należy jednak w tym miejscu zaznaczyć, że w wielu przypadkach czynnikiem decydującym o wejściu Kozaków za bramy nie była jakość umocnień, a postawa obrońców i mieszkańców danego ośrodka. Zaporozcy bowiem, nie będąc w stanie zdobyć miasta szturmem, wchodzili w układy z broniącymi go mieszczanami i chłopami ruskiego pochodzenia, przekonując ich, że w zamian za wydanie Żydów zachowają pozostałych przy życiu. Faktycznie zaś po wkroczeniu za mury rozpoczynali regularny mord³⁶. Po zajęciu miasta łupiono i palono także okoliczne osady, zabijając przy tym lub biorąc w niewolę zamieszkujących je chłopów³⁷. Wedle informacji posiadanych przez wojewodę braclawskiego Adama Kisielea właśnie za sprawą takich postaw gminu bez walki zostało poddanych wiele zamków i miejscowości³⁸. W aktach grodzkich można także odnaleźć informacje o herbowych wchodzących w kon-szachty z rebeliantami. Zazwyczaj takie jednostki inspirowały mołojców do napadu na poszczególne ośrodki lub konkretne osoby, a następnie partycypowały w podziale

³⁰ *Акты относящиеся к истории Южной и западной России...*, s. 211.

³¹ T. Józefowicz, *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza historię arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoce*, wyd. M. Piwocki, Lwów 1854, s. 95.

³² *Джерела...*, s. 35.

³³ *Jakuba Michałowskiego...*, s. 35.

³⁴ М. Голінський, *Silva Rerum (1648–1665)*, s. 110.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*, s. 140–141.

³⁷ *Jakuba Michałowskiego...*, s. 170–171.

³⁸ *Ibidem*, s. 27.

łupów. Ludzie ci często sami inicjowali współpracę z buntownikami, zakładając, że cała wina za mordy i grabieże spadnie na Kozaków³⁹.

Przedstawiciele szlachty zabijano niezależnie od pochodzenia czy pełnionych urzędów (najpewniej samo posiadanie herbu, wyznanie czy też posługiwanie się językiem polskim było dostatecznym powodem, aby ponieść śmierć z ręki buntowników)⁴⁰. Dramatyczny obraz tych wydarzeń skreślił w swoim latopisie Joachim Jerlicz. Można w nim odnaleźć informacje o ucieczce wojewody kijowskiego Janusza Tyszkiewicza z okolic Berdyczowa oraz szlachcie kijowskiej, która uchodziła na zachód, porzucając swój dobytek na pastwę rebeliantów. Opuszczone domostwa były grabione przez buntowników. Ci, którzy nie zdążyli umknąć ze swych siedzib, nierazko byli brutalnie mordowani. Taki los spotkał między innymi Aleksandra Niemiryca oraz rażonego paraliżem chorążego kijowskiego Teodora Jelca⁴¹. Wedle latopisu Samowydca już po kilku tygodniach powstania „aż po Dniestr żadnego Żyda nie zostało, a żony szlacheckie stały się żonami kozackimi”⁴². Ci, których Zaporozcy oszczędzili, stawali się żywym towarem i jako taki byli przez nich przekazywani Tatarom⁴³. Warto przy tym wspomnieć, że najbardziej wartościowi dla ordynców byli „młodzi chłopcy, którzy głowę po polsku golili”⁴⁴. Dowodem desperacji był fakt, że niektórzy dobrowolnie szli w jasyr, przedostając się do tatarskiego obozu. Czynili tak na przykład Żydzi, którzy spodziewali się trafić na targ niewolników do Konstantynopola, gdzie mogliby zostać szybko wykupieni przez swoich braci w więzienie. Ponadto znane są przykłady starozakonnych, którzy usiłowali zachować życie, deklarując przyjęcie wiary prawosławnej⁴⁵.

Rozważając o ucieczkach ludności cywilnej w pierwszych tygodniach powstania Chmielnickiego, nie sposób pominąć działań powziętych przez wojewodę ruskiego księcia Jeremiego Wiśniowieckiego. W połowie maja znajdował się on ze swoim prywatnym wojskiem w okolicach Perejasławia, gdzie oczekiwał na rozkazy od hetmanów. Otrzymałszy wiadomość o pogromie armii koronnej, uświadomił sobie, że grozi mu odcięcie od Rzeczypospolitej oraz okrażenie przez siły powstańców⁴⁶. W związku z tym postanowił szybko opuścić Zadnieprze, podejmując przy tym próby ratowania miejscowej ludności. Magnat rozsyłał informacje do zadnieprzańskich miasteczek, przede wszystkim położonych w jego własnych dobrach, aby ich mieszkańcy ściągali pod jego opiekę. Jak odnotował Bogusław Kazimierz Maskiewicz: „idzie przecie dalej książę z wojskiem, którego mogło być 6000, ale

³⁹ *Материяли до історії Галичини*, т. 2: *Акти з р. 1649–1651*, упор. С. Томашівський, Львов 1901, s. 88, 93.

⁴⁰ *Джерела...*, s. 130

⁴¹ *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*, wyd. K.W. Wójcicki, Warszawa 1853, s. 68–69.

⁴² *Літопис Самовидця...*, s. 52.

⁴³ *Акты относящиеся к истории Южной и западной России...*, s. 236; A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3: *1647–1656*, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 77.

⁴⁴ *Літопис Самовидця...*, s. 54.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 52; *Jawein Mecula...*, s. 24.

⁴⁶ M.R. Drozdowski, *Jeremi Wiśniowiecki wobec Kozaczyzny* [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 708.

i więcej niebożąt, którzy stamtąd pouchodzili przybłąkało się do wojska naszego⁴⁷. Mając ograniczone możliwości bezpiecznego odwrotu, Wiśniowiecki ruszył w stronę Czernihowa, gdzie w końcu maja usiłował skłonić szlachtę zamkniętą w tamtejszym zamku do ucieczki pod osłoną jego oddziałów. Obrońcy, nie zdając sobie jeszcze sprawy z niebezpieczeństwa, odmówili, co przyszło im później przypłacić życiem⁴⁸. Następnie, idąc przez Mozyr i Owrucz, Jarema dotarł do Żytomierza, gdzie otrzymał informację o Kozakach przebywających w należącym do jego synowców Niemirowie⁴⁹. Pan na Łubniach i Wiśniowcu nie omieszkiał wysłać miastu z odsieczą swoich chorągwi, akcja ta zakończyła się jednak niepowodzeniem⁵⁰. Sam natomiast ruszył w tym czasie w kierunku swych włości na Wołyniu, ciągnąc za sobą rzesze Żydów, którzy przyłączali się doń w trakcie pochodu. Według Natana Hannovera wiódł on ze sobą 500 starozakonnych, nie licząc kobiet i dzieci, którzy dzięki księżęcej eskorcie mogli kontynuować ucieczkę w głąb kraju lub szukać schronienia na Wołyniu⁵¹. Warto wspomnieć w tym miejscu, że część Żydów zaciągnęła się pod chorągwie księcia, aby walczyć z Zaporozcami⁵². Ponadto, jak dowodzą badania Zenona Guldona, wyznawcy religii mojżeszowej uciekali do twierdz i miast położonych w województwach podolskim, ruskim, bełskim czy ziemi chełmskiej. Część żydowskich uciekinierów przekraczała nawet Wisłę lub udawała się na Wołoszczyznę⁵³.

Zajęcie licznych miast w województwie kijowskim, ogólne spustoszenie tego obszaru oraz wieści o okrucieństwach, jakie spadły na ludność cywilną, spowodowały, że rozpaczliwie poszukiwano dróg ucieczki przed Kozakami. Przypuszczalnie część osób wybierała kierunek północny, licząc na schronienie w litewskich twierdzach⁵⁴. Szanse odnalezienia tam bezpiecznego azylu sugerowała polityka Chmielnickiego, który początkowo zabraniał atakowania majątków położonych na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego⁵⁵. Zapewne nie chciał otwierać drugiego frontu przed opaniem sytuacji na Ukrainie, wkrótce jednak bunt przeniósł się również i na ten obszar⁵⁶. Źródła sugerują, że zdecydowana większość uchodźców kierowała się na zachód, do podolskich i wołyńskich warowni takich jak: Bar, Kamieniec Podolski,

⁴⁷ *Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac. A. Sajkowski, red. W. Czaplński, Wrocław 1961, s. 242–244.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 244.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 245–246.

⁵⁰ W. Majewski, *Jeremi Wiśniowiecki w czerwcu – lipcu 1648 r. Cz. 1*, „Rocznik Przemyski” 2007, t. 43, z. 1, s. 175–177.

⁵¹ *Jawein Mecula...*, s. 22. Ze względu na kabalistyczny oraz propagandowy charakter kroniki Natana Hannovera należy podchodzić do podawanych w niej liczb z dużą ostrożnością. Nie ma jednak powodów, aby negować fakt, że pod osłoną armii Wiśniowieckiego wielu Żydów uciekło z Zadnieprza.

⁵² М. Голінський, *Silva Rerum (1648–1665)*, s. 141.

⁵³ Z. Guldon, *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI–XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990, s. 87.

⁵⁴ J.S. Bystron, *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVII*, t. 1, Warszawa 1994, s. 86.

⁵⁵ *Документи Богдана Хмельницького...*, s. 58.

⁵⁶ *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, red. A. Rachuba, Warszawa 2003, s. 230; W. Biernacki, *Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649*, Zabrze 2006, s. 17–19.

Międzybórz czy Połonne⁵⁷. Ucieczka za ich mury nie dawała jednak gwarancji bezpieczeństwa, powstanie bowiem szybko opanowało tę część kraju⁵⁸.

Najpierw ucierpiało Podole, w połowie lipca buntownicy zdobyli bowiem Winnicę – główny ośrodek miejski województwa braclawskiego i miejsce odbywania sejmików tamtejszej szlachty⁵⁹. Później padł Bar – dość słabo ufortyfikowane miasto z potężnym zamkiem warownym, którego obrony podjął się Andrzej Potocki, dowodzący oddziałem 200 dragonów królewicza Karola Ferdynanda Wazy⁶⁰. Większość ludności pozostającej za murami stanowili Rusini, którzy naiwnie dali wiarę kozackim obietnicom o okazaniu łaski w przypadku otwarcia bram. Mołojcy wpuszczeni przez nich do miasta nie zamierzali dotrzymać danych gwarancji i rozpoczęli rzeź mieszkańców⁶¹. Według latopisu Samoіła Wieliczki oddziały Maksyma Krzywonośa zrabowały wówczas kosztowności należące do szlachty szukającej w Barze schronienia⁶². Informacja ta jest dosyć istotna, ponieważ stanowi dowód na to, że szlachta, umykając za bramy miast-twierdz, starała się ocalić nie tylko życie, ale także dobytek⁶³. Wobec przedostania się Kozaków za bramy Potocki znalazł się w beznadziejnej sytuacji, która zmusiła go do poddania zamku 8 sierpnia 1648 roku⁶⁴. Po upadku Baru na Podolu bronił się już tylko Kamieniec Podolski, o którym przypuszczano, że bez odsieczy rychło podzieli los innych warowni⁶⁵.

Wołyńskie fortece również nie oparły się nawale buntowników. Międzyrzec trzykrotnie obronił się przed szturmem, ostatecznie jednak otworzono bramy mołojcom. Zaporozcy opanowali też Zasław, gdzie zbezczeszczono pochówki tamtejszych książąt⁶⁶. Pod koniec lipca w wyniku zdrady obrońców padło Połonne na Wołyniu – potężna twierdza, która w założeniu miała dysponować zapasami pozwalającymi przetrwać nawet kilkumiesięczne oblężenie⁶⁷. W rzezi miasta zginęło rzekomo 700 osób po stronie szlachty, nie licząc kobiet i dzieci, oraz 2000 Żydów⁶⁸. Trudno zanegować informacje o srogim obejściu się buntowników z tamtejszą ludnością, liczby te

⁵⁷ *Джерела...*, s. 463.

⁵⁸ І.П. Крип'якевич, *Богдан Хмельницький*, ред. М.П. Парцеї, Львів 1990, s. 87–88.

⁵⁹ *Джерела...*, s. 92.

⁶⁰ *Рамієтнікі о войнах козацких за Чмиелніцкіего*, wyd. Z. Schletter, Wrocław 1840, s. 19–20; W. Majewski, *Potocki Andrzej (Jędrzej) h. Piława (zm. 1663)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków–1983, s. 770.

⁶¹ *Документи об освободительной войне Украинского народа 1648–1654 гг.*, сост. А.З. Барабой, И.Л. Бутич, А.Н. Катренко, Е.С. Компан, Киев 1965, s. 99–100.

⁶² С. Величко, *Лімонус*, т. 1, упор. В. Шевчук, Київ 1991, s. 89.

⁶³ Praktykę tę potwierdzają manifestacje oblatowane w księgach grodzkich na początku 1650 r. Manifestacja Zaszkwoskich o zaginięcie munimentów, Центральний державний історичний архів України, м. Київ [dalej: ЦДІАУК], ф. 11, оп. 1, спр. 13, k. 36v.

⁶⁴ W. Majewski, *Potocki Andrzej...*, s. 770.

⁶⁵ *Jakuba Michałowskiego...*, s. 154.

⁶⁶ T. Józefowicz, *Kronika miasta Lwowa...*, s. 101.

⁶⁷ F. Siarczyński, *Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego*, t. 2, Poznań 1858, s. 140.

⁶⁸ *Джерела...*, s. 104.

wydają się jednak znacznie zawyżone⁶⁹. Nieco później padła także stolica województwa – Łuck – po zajęciu której rebelianci ruszyli pod Włodzimierz Wołyński i Sokal⁷⁰. Liczni uciekinierzy z Połonnego i okolic szukali wobec tego schronienia, udając się w kierunku Brodów i Lwowa⁷¹. Do końca sierpnia siły Chmielnickiego opanowały niemal wszystkie większe miasta na Wołyniu⁷². Podobnie jak na Kijowszczyźnie ci, którzy nie opuścili na czas swoich siedzib, często tracili życie z ręki Zaporozców lub własnych poddanych. Ze szczególnym okrucieństwem traktowano przede wszystkim posesjonatów, których przed śmiercią starano się upokorzyć. Znany jest przypadek księcia Janusza Czetwertyńskiego, barbarzyńsko zamordowanego w Tulczynie przez poddanego mu młynarza. Nim magnatowi odcięto głowę toporem na progu, musiał on patrzeć na pohańbienie córki oraz żony, którą jeden z Kozaków następnie wziął w niewolę, przymuszając ją do gotowania mu stawy oraz oporzędzania koni⁷³.

Upadek kolejnych miast-twierdz spowodował, że zarówno miejscowa ludność, jak i gromadzący się w nich uciekinierzy zaczęli podejmować próby przedostania się do ośrodków położonych w głębi kraju. Według informacji posiadanych przez Adama Kisiela „wszystka Ukraina, kijowskie i braclawskie województwa, przed takowym gwałtem i potęgą nieprzyjacielską, rzucając domy i cara pignora sua zbiegli”, uchodząc między innymi do Ołyki, Dubna i Zamościa⁷⁴. Wiadomo również o przypadkach osób, które pomimo niebezpieczeństwa pozostawały w swych włościach, „ale i tych Orda (gdę widać z miasteczek wychodzili) tak przywitała, że na wielu miejscach w pień wyścinali”⁷⁵. Dopiero to doświadczenie sprawiło, że dotychczas odważni i uparci panowie bracia zaczęli myśleć o ucieczce. W konsekwencji tego po kilkunastu tygodniach od wybuchu powstania masy uchodźców z objętego nim obszaru zaczęły zalewać miasta w województwie lubelskim, co potęgowało strach przed kozackimi szablami i samopałami w centralnej części kraju⁷⁶.

Zaporozcy po niechlubnej klęsce armii koronnej pod Piławcami, zgodnie z przewidywaniami, podeszli pod Brody, Lwów oraz Zamość. Pierwsze z tych miast

⁶⁹ Na terenie Połonnego w 1620 r. znajdowało się zaledwie 14 szlacheckich dworów. W związku z powyższym trudno przypuszczać, że w chwili zajęcia miasta przez Kozaków przebywało w nim wielu herbowych, nawet zakładając, iż w jego murach schronili się panowie bracia uciekający przed Kozakami z południowego wschodu. I. Рибачок, *Соціально-економічний розвиток міста Полонного в першій половині ст.*, „Наукові записки Національного університету »Острозька академія«. Серія: Історичні науки” 2009, вип. 14, s. 55–56. Informacja dotycząca pomordowanych Żydów wydaje się bardziej prawdopodobna, aczkolwiek wiadomo, że w Połonnem nie dokonano hekatombi wszystkich z obecnych tam wyznawców judaizmu, wielu z nich bowiem ocalało życie, przyjmując chrzest. *Jawein Mecula...*, s. 38.

⁷⁰ Listy i zapiski Kazimierza Kuszewicza rajcy lwowskiego 1648–1657, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, ф. 5, оп. 1, nr 2346, s. 24.

⁷¹ *Джерела...*, s. 97.

⁷² *Jakuba Michałowskiego...*, s. 176; *Документи об освободительной войне...*, s. 117.

⁷³ *Jakuba Michałowskiego...*, s. 157; W.A. Serczyk, *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 2007, s. 118.

⁷⁴ *Jakuba Michałowskiego...*, s. 65

⁷⁵ *Ibidem*, s. 65–66.

⁷⁶ E.A. Mierzwa, S. Tworek, *W okresie wojen i konfederacji 1569–1648* [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1, red. T. Menceł, Warszawa 1974, s. 358.

zostało spalone, mołojcom nie udało się jednak zająć tamtejszego zamku, w którym schroniła się miejscowa ludność⁷⁷. Pozostałe twierdze wytrzymały natomiast pierwszy impet kozacki i oblężenie, a następnie zapłaciły okup Chmielnickiemu za odstąpienie od murów⁷⁸. Ze źródeł wynika, że uciekinierzy tłumnie przybywali do tych ośrodków, co nie może szczególnie dziwić, zważywszy na ich potencjał obronny. Pod tym względem wyróżniał się przede wszystkim Zamość, uchodzący za jedną z najsilniejszych twierdz w Rzeczypospolitej⁷⁹. Trudno też nie doceniać Lwowa, który dowiódł w przeszłości, że może stanowić bezpieczny azyl⁸⁰. Miasta te już w pierwszych tygodniach powstania Chmielnickiego zaczęły przygotowywać się do odparcia spodziewanego ataku. Ściągano do nich zapasy i amunicję oraz szkolono mieszczan do obrony murów⁸¹. Jak wynika z korespondencji Samuela Kuszewicza, ze względu na prokozackie postawy prawosławnej ludności uchodźców we Lwowie traktowano nieufnie czy nawet podejrzliwie. Zdając sobie sprawę z dotychczasowych przewag mołojców, mieszkańcy nie byli całkowicie pewni tego, że mury ich miast wytrzymają pod naporem szturmów. Przyczyną defetyzmu był zapewne upadek Połonnego, uważano bowiem, że skoro Zaporozcy zdołali zdobyć tak potężną twierdzę, niechybnie padnie także i stolica województwa ruskiego. Przykładowo podczasy koronny, Mikołaj Ostroróg, polecił córce natychmiastowy wyjazd do centralnej części kraju. Lwów opuścił także arcybiskup Mikołaj Krosnowski oraz duża część duchowieństwa⁸². Wiadomo również, że niektórzy próbowali uchodzić stamtąd na Węgry⁸³. Brak wzmianek o ucieczkach z Zamościa może natomiast dowodzić pełnego przekonania jego mieszkańców o potencjale obronnym miasta.

Niniejszy szkic nie byłby pełny bez wspomnienia w nim o średniej i bogatej szlachcie zmuszonej do opuszczenia swych siedzib. Ta, według Filipa Kazimierza Obuchowicza, na wieść o przewagach Chmielnickiego „z Wołynia, Kijowa, Braclawia, Podola na pował uciekła”⁸⁴. Sejm elekcyjny, wychodząc naprzeciw potrzebom wynikającym ze specyfiki systemu funkcjonowania państwa, wyznaczył Warszawę na miejsce obrad sejmików relacyjnych dla województw: kijowskiego, ruskiego, wołyńskiego, podolskiego, braclawskiego i czernihowskiego⁸⁵. Na sejmie koronacyjnym w 1649 roku postanowiono natomiast, że sejmik relacyjny i deputacki dla kijowian odbędzie się w Łucku, obywatele Braclawszczyzny zorganizują swoje zgromadzenie we Lwowie, szlachta czernihowska będzie zaś obradować w Lublinie⁸⁶. Można

⁷⁷ S. Barącz, *Wolne miasto handlowe Brody*, Lwów 1865, s. 39–40.

⁷⁸ L. Kubala, *Oblężenie Lwowa w roku 1648*, Kraków 1925, s. 18–28.

⁷⁹ A.A. Witusik, *O Zamojskich, Zamościu i Akademii Zamojskiej*, Lublin 1978, s. 177; J. Ternes, *Sejmik chełmski za Wazów 1587–1668*, Lublin 2004, s. 72.

⁸⁰ J. Tretiak, *Historia wojny chocimskiej 1621 r.*, Lwów 1889, s. 38.

⁸¹ *Документы об освободительной войне...*, s. 76–77.

⁸² *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690...*, s. 102.

⁸³ *Джерела...*, s. 419.

⁸⁴ *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów...*, s. 229; *Latopisiec albo kroniczka...*, s. 68; M. Голінський, *Silva Rerum (1648–1665)*, s. 84–85.

⁸⁵ J. Stoliczki, *Miejsca odbywania sejmików koronnych na wygnaniu w latach 1648–1696*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2017, nr 144, s. 442.

⁸⁶ *Ibidem*, s. 443.

więc zakładać, że część uciekinierów znalazła schronienie w pobliżu tych miast. Było to jednak rozwiązanie doraźne, docelowo bowiem panowie bracia zakładali powrót do swych siedzib po zaprzestaniu walk. W związku z tym warto zwrócić uwagę, że przedstawiciele elit posiadający dobra na obszarze ogarniętym powstaniem nie prezentowali jednolitego stanowiska w kwestii zakończenia buntu. Początkowo wielu z nich opowiadało się za zbrojną rozprawą z Kozakami, między innymi Jeremi Wiśniowiecki, Janusz Tyszkiewicz czy chorąży koronny Aleksander Koniecpolski. Przyczyną ich bezkompromisowej postawy była obawa przed utratą majątków, wpływów oraz upadkiem systemu polityczno-społecznego państwa⁸⁷. Jednak im bliżej elekcji, tym większego politycznego znaczenia nabierała opinia w tej kwestii, przez co poglądy wielu zwolenników wojny ulegały złagodzeniu – zgodnie z linią stronnictwa królewicza Jana Kazimierza Wazy optującego za pokojowymi rozwiązaniami.

W ugodzie zborowskiej, kończącej pierwszy etap powstania z 1648 roku, nie określono w jednoznaczny sposób stanowiska w sprawie odzyskania przez szlachtę majątków na obszarze województw braclawskiego, kijowskiego i czernihowskiego. Niemniej, jak zwraca uwagę Michał Kulecki, zawarcie w niej punktu zakazującego trzymania Żydów w tamtejszych dobrach sugeruje, że Chmielnicki milcząco wyraził na to zgodę⁸⁸. Panowie bracia nie zwlekali z powrotem do swych włości, urzędnicy zaś dość sprawnie wznowili działanie lokalnej administracji⁸⁹. Nastroje były jednak dalekie od optymizmu, zdawano sobie bowiem sprawę z kruchości postanowień spod Zborowa i realnego niebezpieczeństwa ponownego wybuchu konfliktu. W anonimowym liście z lutego 1650 roku znajduje się wzmianka o tym, że na Kijowszczyźnie „szlachta w domach mieszka, lubo jeszcze jako goście”⁹⁰. Reemigracja herbowych doprowadziła do dalszego narastania napięć na obszarze województw ukraińskich. Kozacy napadali na powracających panów braci oraz utrudniali działanie aparatu państwowego poprzez zakazywanie ludności uiszczania świadczeń poborcom⁹¹. Chłopi, których znaczna część uległa skozaczeniu, za wszelką cenę starali się uniknąć powrotu do odrabiania pańszczyzny⁹². Szlachta usiłowała natomiast mścić się za mordy i grabieże z minionych kilkunastu miesięcy⁹³. W związku z powyższym ponowny wybuch konfliktu był kwestią czasu⁹⁴.

Podsumowując, należy przyznać rację Józefowi Półciwarkowi, który ocenił postępowanie Kozaków wobec cywilów w czasie powstania Chmielnickiego jako

⁸⁷ M.R. Drodowski, *My on nas i o innych...*, s. 145–147.

⁸⁸ M. Kulecki, *Wygnani z Wschodu. Egzulanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, Warszawa 1997, s. 169.

⁸⁹ Dla przykładu 5 XII 1649 r. działalność wznowił sąd grodzki w Żytomierzu. ЦДІАУК, ф. 11, оп. 1, спр. 13, к. 1; Manifestacja Jana Czarnockiego, ibidem, k. 1v.

⁹⁰ *Джерела...*, т. 2: (1650–1651 pp.), упор. Ю. Мицик, Київ 2013, s. 13.

⁹¹ D. Kupisz, *Próby organizacji wojsk „obrony domowej” przez szlachtę województw kijowskiego, braclawskiego i czernihowskiego (1649–1650)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 125, 2018, z. 1, s. 22.

⁹² M. Kulecki, op. cit., s. 170.

⁹³ Z. Wójcik, *Dziki pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968, s. 184.

⁹⁴ M. Kulecki, op. cit., s. 170.

przykład rzadko spotykanego barbarzyństwa⁹⁵. Ich działania dotyczyły różnych grup ludności, niemniej podczas buntu ze szczególnym okrucieństwem traktowano przede wszystkim szlachtę i chłopów wyznania katolickiego oraz Żydów. Wynikało to z charakteru rebelii, która przybrała formę walki o likwidację istniejącego ładu społeczno-ekonomicznego, obronę cerkwi, a z czasem także stworzenie niezależnego organizmu państwowego⁹⁶. Ludność dotknięta powstaniem szukała schronienia przede wszystkim w ośrodkach miejskich, których mury stwarzały pozory bezpieczeństwa. W przypadku ich kapitulacji ocaleni podejmowali dalsze próby przedostania się do miast-twierdz położonych w głębi kraju. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że tendencja ta zmieniała się w miarę rozwoju rebelii, w jej późniejszym etapie chłopci zaczęli bowiem upatrywać ratunku w zbiegostwie na teren Państwa Moskiewskiego⁹⁷. Liczne przypadki poddawania miejsc warownych bez walki dowodzą, że istotny wpływ na skuteczność obrony miał skład społeczny ich załóg, które po ucieczce szlachty składały się głównie z Rusinów⁹⁸.

Trudno oszacować liczbę uciekinierów z południowo-wschodnich województw Rzeczypospolitej podczas powstania Chmielnickiego oraz pomordowanych w wyniku działań kozackich. W literaturze można odnaleźć szacunki, że w latach 1648–1654 zginęło nawet około 100–125 tys. Żydów⁹⁹. Najbardziej realne w tej kwestii są jednak ustalenia Shaula Stampfera, według którego ofiarą morderców padło maksymalnie 18–20 tys. starozakonnych, którzy stanowili około 50% populacji Żydów na terenie objętym powstaniem¹⁰⁰. Twierdzi on przy tym, że około 8 tys. wyznawców judaizmu ocalało dzięki ucieczce¹⁰¹. Aby przedstawić podobne wyliczenia dla chło-

⁹⁵ J. Pólcwiartek, *Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mit a rzeczywistość* [w:] *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.)*, за ред. Л. Зашкільняка, Львів–Люблін 1996, s. 85.

⁹⁶ F.E. Sysyn, *The Khmel'nyts'kyi Uprising: A Characterization of the Ukrainian Revolt*, „Jewish History” 2003, vol. 17, no. 1, s. 130.

⁹⁷ *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России...*, s. 225.

⁹⁸ S. Twardowski, *Wojna domowa z Kozaki i Tatary Moskwą, potym Szwedami, i z Węgry Przez lat Dwanascie Za Panowania Najjasniejszego Iana Kazimierza Krola Polskiego tocząca się*, Kalisz 1681, s. 19, 24.

⁹⁹ M. Horn, *Żydowskie bractwa rzemieślnicze na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich w latach 1613–1850*, Warszawa 1998, s. 27. Według żydowskich kronik liczba Żydów, którzy zginęli podczas kozackiego buntu, waha się od 121 tys. do 180 tys. Wyjątkiem jest dzieło Tit Ha-Yeven Samuela Feibisha, syna Natana Feitela z Wiednia, który utrzymywał, że w pierwszych dwóch latach kozackiego buntu miało zginąć aż 670 tys. wyznawców Jahwe. T. Ciesielski, *The Jews in Times of War and the Social and Political Riots in the Southeast of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th and 18th Centuries*, „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej” 2014, nr 9, s. 273. Szczególnie ostatnia z liczb jest znacznie zawyżona, wystarczy bowiem wspomnieć, że według ustaleń Ignacego Schipera w przededniu powstania Chmielnickiego Rzeczpospolitą zamieszkiwało ok. 450 tys. Żydów. I. Schiper, *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej* [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej...*, s. 31.

¹⁰⁰ S. Stampfer, *What Actually Happened to the Jews of Ukraine in 1648?*, „Jewish History” 2003, vol. 17, no. 1, s. 221.

¹⁰¹ Ibidem, s. 218. Wielu Żydów przedostało się w głąb Korony, o czym świadczy ich masowy napływ do miast w centrum Rzeczypospolitej. Wzrost liczebności starozakonnych jest dobrze widoczny, chociażby w miastach położonych na Podkarpaciu. T. Jaworski, *Wojna pokój i religia a ruchy lud-*

pów i szlachty, należałoby przeprowadzić szczegółowe badania, niemniej zważywszy na zaludnienie województw ukraińskich można przypuszczać, że liczby te byłyby znacznie wyższe¹⁰².

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника
ф. 5, оп. 1, nr 2346
Центральний державний історичний архів України, м. Київ
ф. 11, оп. 1, спр. 13

Źródła drukowane

- Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza*, wyd. A.Z. Helcel, Kraków 1864.
- Jawein Mecula, t.j. Bagno głębokie, kronika zdarzeń z lat 1648–1652 napisana przez Natana Hannovera z Zaslavia i wydana po raz pierwszy w Wenecyi w r. 1656*, oprac. M. Bałaban [w:] *Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny*, wyd. F. Rawita-Gawroński, Lwów 1914, s. 1–76.
- Jemiołowski M., *Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679)*, oprac. J. Dziegielewski, Warszawa 2000.
- Józefowicz T., *Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza historią arcybiskupstwa lwowskiego w tejsze epoche*, wyd. M. Piwocki, Lwów 1854.
- Kochowski W., *Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. Climacter Primus*, Cracoviae 1683.
- Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*, wyd. K.W. Wójcicki, Warszawa 1853.
- Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, red. A. Rachuba, Warszawa 2003.
- Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego*, wyd. Z. Schletter, Wrocław 1840.
- Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac. A. Sajakowski, red. W. Czapliński, Wrocław 1961.
- Twardowski S., *Woyna domowa z Kozaki i Tatary Moskwą, potym Szwedami, i z Węgry Przez lat Dwanascie Za Panowania Nayjasnieyszego Iana Kazimierza Krola Polskiego tocząca się*, Kalisz 1681.

nościowe na polskim pograniczu zachodnim w XVII i na początku XVIII w., Zielona Góra 1998, s. 132.
M. Gosztyła, M. Proksa, *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001, s. 68.

¹⁰² Z. Guldon, *Badania nad zaludnieniem Ukrainy w XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1965, t. 13, nr 3, s. 561–566; Н.М. Яковенко, *Спроба обрахунку чисельності шляхти на правобережній Україні у першій половині XVII ст.* [w:] *Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць*, відп. ред. В.А. С. Молій, Київ 1991, s. 86–97.

Ukraina w połowie XVII wieku w relacji arabskiego podróżnika Pawła, syna Makarego z Aleppo, wyd. M. Kowalska, Warszawa 1986.

Volumina Constitutionum, t. 3: 1611–1640, vol. 2: 1627–1640, wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2013.

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею, т. 3: 1638–1657, ред. Г.Ф. Карпов, Санктпетербург 1861.
Величко С., *Літопис*, т. 1, упор. В. Шевчук, Київ 1991.

Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. 2: Освободительная война украинского народа и борьба за воссоединение с Россией 1648–1651 годы, сост. П.П. Гузенко, М.К. Козыренко, А.П. Лола, И.Л. Бутич, М.Г. Репецкая, Москва 1953.

Голінський М., *Silva Rerum (1648–1665)*, ч. 1: (1648–1649), упор. О. Заяць, Я. Федорук, Київ 2019.

Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., т. 1–2, упор. Ю. Мицик, Київ 2012–2013.

Документи Богдана Хмельницького 1648–1657, упор. І. Крипякевич, І. Бутич, Київ 1961.

Документы об освободительной войне Украинского народа 1648–1654 гг., сост. А.З. Барабой, И.Л. Бутич, А.Н. Катренко, Е.С. Компан, Киев 1965.

Літопис Самовидця, підг. Я.І. Дзира, Київ 1971.

Материяли до історії Галичини, т. 2: *Акти з р. 1649–1651*, упор. С. Томашівський, Львов 1901.

Opracowania

Barącz S., *Wolne miasto handlowe Brody*, Lwów 1865.

Bauer M., *Mikołaj Jemiołowski: Historyk czy pamiętnikarz? O literackości pamiętnika z czasów wojen drugiej połowy XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Litteraria Polonica” 2006, t. 8, s. 87–106.

Biernacki W., *Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649*, Zabrze 2006.

Biernacki W., *Żółte Wody – Korsuń 1648*, Warszawa 2004.

Borowiak A., *Kozaczyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635–1648)* [w:] *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych*, red. M. Nagielski, Warszawa 2000, s. 25–44.

Bystroń J.S., *Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVII*, t. 1, Warszawa 1994.

Chynczewska-Hennel T., *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i Kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.*, Warszawa 1985.

Ciesielski T., *The Jews in Times of War and the Social and Political Riots in the Southeast of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 17th and 18th Centuries*, „Biuletyn Polskiej Misji Historycznej” 2014, nr 9, s. 267–290.

Cieśla M., *Żydzi a Rzeczpospolita* [w:] *My i oni. Społeczeństwo nowożytnej Rzeczypospolitej wobec państwa*, red. W. Kriegseisen, Warszawa 2016, s. 259–285.

Drozdowski M.R., *„Co za czasy!... Chamy taki miód piją! Boże, Ty to widzisz i nie grzmisz?”. O deprecjacji Kozaków przez szlachtę Rzeczypospolitej w okresie powstania Chmielnickiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia. Sectio F” 2018, vol. 78, s. 65–82.

Drozdowski M.R., *Jeremi Wiśniowiecki wobec Kozaczyzny* [w:] *Wobec króla i Rzeczypospolitej*

- spolitej. Magnateria w XVI–XVIII wieku*, red. E. Dubas-Urwanowicz, J. Urwanowicz, Kraków 2012, s. 703–716.
- Drozdowski M.R., *My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny zaporoskiej w latach 1648–1659*, Białystok 2018.
- Drozdowski M.R., *Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2008.
- Gavryliuk I., *Niewygrana wojna. Sztuka wojenna Bohdana Chmielnickiego i innych dowódców kozackich w latach 1648–1651*, Oświęcim 2019.
- Goszyła M., Proksa M., *Kirkuty Podkarpacia*, Przemyśl 2001.
- Guldon Z., *Badania nad zaludnieniem Ukrainy w XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1965, t. 13, nr 3, s. 561–566.
- Guldon Z., *Żydzi i Szkoci w Polsce w XVI–XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990.
- Horn M., *Żydowskie bractwa rzemieślnicze na ziemiach polskich, litewskich, białoruskich i ukraińskich w latach 1613–1850*, Warszawa 1998.
- Jaworski T., *Wojna, pokój i religia a ruchy ludnościowe na polskim pograniczu zachodnim w XVII i na początku XVIII w.*, Zielona Góra 1998.
- Kaczmarczyk J., *Bohdan Chmielnicki*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1988.
- Kocój E., *Świątynie, postacie, ikony. Malowane cerkwie i monastery Bukowiny Południowej w wyobrażeniach rumuńskich*, Kraków 2006.
- Kucharski W., *Rozbicie armii koronnej w działaniach wojennych 1648 r.*, „Studia z Dziejów Wojskowości” 2015, t. 4, s. 57–99.
- Kulecki M., *Wygnańcy ze Wschodu. Egzultanci w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, Warszawa 1997.
- Kupisz D., *Próby organizacji wojsk „obrony domowej” przez szlachtę województw kijowskiego, braclawskiego i czernihowskiego (1649–1650)*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 125, 2018, z. 1, s. 5–27.
- Lipiński W., *Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańców pod wodzą Bohdana Chmielnickiego*, Kraków 1912.
- Litwin H., *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa 2000.
- Łopatecki K., *Disciplina militaris w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku*, Białystok 2012.
- Majewski W., *Jeremi Wiśniowiecki w czerwcu – lipcu 1648 r. Cz. 1*, „Rocznik Przemyski” 2007, t. 43, z. 1, s. 169–186.
- Majewski W., *Potocki Andrzej (Jędrzej) h. Pilawa (zm. 1663)* [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 27, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983, s. 770–773.
- Mierzwa E.A., Tworek S., *W okresie wojen i konfederacji 1569–1648* [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 1, red. T. Mencil, Warszawa 1974, s. 353–392.
- Nagielski M., *Ukraińcy* [w:] *Pod wspólnym niebem. Narody dawnej Rzeczypospolitej*, red. M. Kopczyński, W. Tygielski, Warszawa 2010, s. 55–78.
- Pernal A.B., *Rzeczpospolita Obojga Narodów a Ukraina. Stosunki dyplomatyczne w latach 1648–1659*, tłum. R. Urbański, Kraków 2010.
- Półłwiartek J., *Najdalszy zachodni pochód wojsk Bohdana Chmielnickiego – mit a rzeczywistość* [w:] *Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.)*, за ред. Л. Зашкільняка, Львів–Люблін 1996, s. 76–90.
- Ringelblum E., *Dzieje zewnętrzne Żydów w dawnej Rzeczypospolitej* [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 1, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Hafftko, Warszawa 1932, s. 37–80.

- Rolle A.J., *Żydzi na kresach*, „Przewodnik Naukowy i Literacki. Dodatek do Gazety Lwowskiej” 1877, R. 5, s. 34–45.
- Schall J., *Rok 1648 i książę Jeremi Wiśniowiecki w świetle współczesnych historyków żydowskich*, „Miesięcznik Żydowski”, R. 4, 1934, s. 264–268.
- Schiper I., *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej* [w:] *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 1, red. I. Schiper, A. Tartakower, A. Hafftko, Warszawa 1932, s. 21–36.
- Serczyk W.A., *Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651*, Warszawa 2007.
- Siarczyński F., *Obraz wieku panowania Zygmunta III króla polskiego i szwedzkiego*, t. 2, Poznań 1858.
- Stampfer S., *What Actually Happened to the Jews of Ukraine in 1648?*, „Jewish History” 2003, vol. 17, no. 1, s. 207–227.
- Stolicki J., *Miejsca odbywania sejmików koronnych na wygnaniu w latach 1648–1696*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2017, nr 144, s. 441–457.
- Svoboda L., *Vztahy Bohdana Chmelnického a Moskvy v letech 1648–1649*, „Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity. Studia Minora Facultatis Philosophicae Universitatis Brunensis” 2001, C 48, s. 119–143.
- Sysyn F.E., *The Khmel’nyts’kyi Uprising: A Characterization of the Ukrainian Revolt*, „Jewish History” 2003, vol. 17, no. 1, s. 115–139.
- Ternes J., *Sejmik chełmski za Wazów 1587–1668*, Lublin 2004.
- Tomkiewicz W., *Kozaczyzna ukraińska*, Lwów 1939.
- Tomkiewicz W., *Ograniczenie swobód kozackich w roku 1638*, „Kwartalnik Historyczny” 1930, R. 44, t. 1, z. 2, s. 125–175.
- Tretiak J., *Historia wojny chocimskiej 1621 r.*, Lwów 1889.
- Witusik A.A., *O Zamoyskich, Zamościu i Akademii Zamojskiej*, Lublin 1978.
- Wójcik Z., *Dyplomacja polska w okresie wojen drugiej połowy XVII wieku (1648–1699)* [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 163–330.
- Wójcik Z., *Dziki pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1968.
- Брехуненко В., *Богдан Хмельницький*, Київ 2007.
- Крип’якевич І.П., *Богдан Хмельницький*, ред. М.П. Парцей, Львів 1990.
- Рибачок І., *Соціально-економічний розвиток міста Полонного в першій половині ст.*, „Наукові записки Національного університету »Острозька академія«. Серія: Історичні науки” 2009, вип. 14, s. 48–59.
- Смолій В.А., Степанков В.С., *Богдан Хмельницький*, Київ 2013.
- Смолій В.А., Степанков В.С., *Українська державна ідея XVII–XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації*, Київ 1997.
- Федорук Я., *Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.)*, Львів 1993.
- Щербак В.О., *Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр.*, Київ 1989.
- Яковенко Н.М., *Спроба обрахунку чисельності шляхти на правобережній Україні у першій половині XVII ст.* [w:] *Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць*, відп. ред. В.А. Смолій, Київ 1991, s. 86–97.

